

Tilda so'zlarning ko'chma ma'nolarining asl ma'noga nisbatan faollashuvi

Djabborova Qizlarxon Abdulaxatovna

*Katta o'qituvchi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Annotatsiya Mazkur maqolada tilda so'zlarning ko'chma ma'nolari va ularning asl ma'noga nisbatan faollashuv jarayoni kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tildagi ma'nolar ko'p qatlamli va dinamik hodisa bo'lib, inson tafakkuri, tajribasi va tasavvur dunyosi bilan uzviy bog'liqdir. Masalan, concrete so'zi dastlab qurilish material sifatida qo'llanilsa-da, zamonaviy nutqda u ko'proq "aniq", "real" kabi tasavvuriy ma'nolarni bildiradi. Shuningdek, apple so'zi bolalar ongida meva emas, balki texnologiya yoki brend ramzi sifatida idrok qilinishi mumkin. Bunday semantik siljishlar kognitiv jarayonlar, metafora va metonimiya asosida shakllanadi. Maqolada turli yosh guruhlari – bolalar, o'smirlar va keksalar ongidagi semantik aktivlik farqlari misollar asosida ko'rsatilib, til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro ta'sir yoritiladi. Shu bilan birga, semantik kengayishning madaniy va psixologik omillarga bog'liqligi, ma'no hosil bo'lish jarayonining kognitiv asoslari ham batafsil tahlil qilinadi. Bu yondashuv tilni inson idroki va tafakkuri bilan uzviy aloqada bo'lgan murakkab, ko'p darajali semantik tizim sifatida talqin etish imkonini beradi hamda tildagi ma'no o'zgarishlarini ong va madaniyat rivoji bilan bog'lab o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar Kognitiv tilshunoslik, ko'chma ma'no, metafora, metonimiya, semantik faollashuv, tafakkur, til va idrok, konseptual tahlil

Активизация переносных значений слов по отношению к их прямым значениям в языке

Джаббарова Кизлархан Абдулахатовна

*Старший преподаватель,
Узбекский государственный университет
мировых языков*

Аннотация В данной статье рассматривается процесс активизации переносных значений слов по отношению к их прямым значениям с точки зрения когнитивной лингвистики. Значения в языке представляют собой многослойное и динамичное явление, тесно связанное с мышлением, опытом и воображением человека. Например, слово concrete, изначально обозначавшее строительный материал, в современном языке часто используется в значении «реальный», «конкретный». Аналогично, слово apple в восприятии ребёнка может ассоциироваться не с фруктом, а с технологическим брендом. Подобные семантические сдвиги формируются в результате когнитивных процессов, таких как метафора и метонимия. В статье на примере различных возрастных групп – детей, подростков и пожилых людей – показаны различия в семантической активности и взаимодействие языка и мышления. Кроме того, подробно анализируются культурные, психологические и социальные факторы, влияющие на расширение значения, а также когнитивные механизмы формирования новых смыслов. Такой подход позволяет рассматривать язык как сложную,

многоуровневую семантическую систему, тесно связанную с сознанием и культурным развитием человека.

Ключевые слова

Когнитивная лингвистика, переносное значение, метафора, метонимия, семантическая активизация, мышление, язык и восприятие, концептуальный анализ

The Activation of Figurative Meanings in Relation to Literal Meanings in Language**Djabbarova Kizlarxan Abdulaxatovna***Senior teacher,
Uzbekistan State World Languages University***Annotation**

This article deals with the issues based on analyzing the figurative meanings of words and their activation in relation to literal meanings from the perspective of cognitive linguistics. Meanings in language are multilayered and dynamic phenomena closely connected with human cognition, experience, and imagination. For example, the word concrete, originally used to denote a building material, is now frequently employed in the sense of "real" or "specific." Similarly, apple in a child's perception may represent not fruit, but a technological brand. Such semantic shifts arise from cognitive mechanisms such as metaphor and metonymy. The paper highlights differences in semantic activation among different age groups – children, adolescents, and the elderly – demonstrating the interaction between language and thought. Moreover, the study analyzes how cultural, psychological, and social factors influence semantic expansion and how new meanings emerge through conceptual reorganization in the human mind. This approach allows language to be interpreted as a complex, multilayered semantic system that is inseparably linked with cognition, perception, and cultural evolution, revealing the creative and dynamic nature of meaning transformation.

Keywords

Cognitive linguistics, figurative meaning, metaphor, metonymy, semantic activation, cognition, language and perception, conceptual analysis

Kirish

Til – inson tafakkurining eng muhim kognitiv vositasi bo'lib, u orqali inson atrof-muhitni idrok etadi, tushunchalarni nomlaydi va o'z tajribasini ifodalaydi. Har bir so'z nafaqat obyektiv haqiqatni ifoda etadi, balki insonning dunyoni qanday ko'rishi, his qilishi va tasniflashini ham aks ettiradi. Shu boisdan, tilning semantik tizimi inson tafakkurining ichki mexanizmlari bilan uzviy bog'liqdir. Kognitiv tilshunoslik bu aloqani tahlil qilish orqali tildagi ma'nolarning shakllanishi, rivojlanishi va

o'zgarish jarayonlarini tushuntirib beradi (Lakoff & Johnson, 1980).

Kognitiv tilshunoslikning asosiy g'oyalaridan biri shundaki, tildagi ma'no – bu faqat lingvistik birlik emas, balki inson ongidagi konseptual tuzilmalar bilan bog'liq dinamik hodisadir. So'zlarning ko'chma ma'noga ega bo'lishi tildagi metaforik fikrlashning bevosita natijasidir. Metafora nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki inson tafakkurining markaziy mexanizmidir – u insonning kundalik tajribasini yangi kontekstda konseptuallashtiradi, ya'ni

mavjud bilimlar asosida yangi ma'no hosil qiladi (Gibbs, 1994).

Masalan, "concrete" so'zi dastlab "qurilish materiali" ma'nosini bildirgan bo'lsa-da, bugungi kunda u "aniq, real, tushunarli" kabi abstrakt ma'nolarda keng qo'llanadi. Bu semantik siljish so'zning kognitiv faollashuvi, ya'ni inson ongida yangi konseptual metafora asosida yangi ma'no hosil bo'lish jarayonini ifodalaydi. Shu kabi, "apple" so'zi bolalar tasavvurida endi faqat meva emas, balki texnologik brend – "Apple" kompaniyasi bilan bog'lanadi. Bu holat til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi uzviy munosabatni yaqqol ko'rsatadi.

Tilning semantik o'zgarish jarayoni insonning yoshi, tajribasi, madaniy konteksti va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq. Fillmore ilgari surgan "frame semantics" nazariyasiga ko'ra, har bir so'z ma'lum idrok doirasida (frame) o'z konnotatsiyasini oladi va ma'no faqat shu kontekst ichida to'liq ochiladi. Shu nuqtai nazardan, so'zlarning ko'chma ma'nosi inson tafakkurining o'zgaruvchanligi, kreativligi va metaforik fikrlash qobiliyatini ifodalovchi muhim belgi sifatida o'rganiladi (Fillmore, 1982).

Kognitiv yondashuv tilshunoslikni inson ongidagi bilimlarni tashkil etuvchi tizim sifatida talqin etadi. Bu yondashuv tilni o'rganish orqali inson tafakkurining ishlash tamoyillarini ochib berishga qaratilgan. Shuning uchun so'zlarning ko'chma ma'nolari tildagi metafora, metonimiya va konseptual integratsiya kabi mexanizmlar orqali o'z semantik maydonini kengaytiradi. Mazkur tadqiqot ana shu jarayonni turli yosh guruhlar, madaniy omillar va tilning ijtimoiy kontekstida tahlil qiladi.

Adabiyotlar tahlili

So'zlarning ko'chma ma'noda ishlatilishi qadimdan tilshunoslikda muhokama qilingan masalalardan biridir. Biroq kognitiv tilshunoslik bu masalaga yangi ilmiy paradigma orqali yondashib, metafora va semantik kengayishni inson tafakkurining universal jarayoni sifatida izohlaydi (Lakoff & Johnson, 1980). Ularning

"Metaphors We Live By" asarida metafora til vositasi emas, balki inson dunyoni konseptual tarzda quradigan fikrlash tizimi sifatida talqin qilinadi. Masalan, "time is money" yoki "argument is war" kabi metaforalar tildan tashqari, inson tafakkurining konseptual modelini ham ifodalaydi.

Langacker (1987) o'zining "Cognitive Grammar" konsepsiyasida ma'no doimo kontekstga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ko'chma ma'no – bu insonning konseptual xaritasidagi aktiv nuqtalarning kengayishidir. Har bir til birligi kognitiv tajriba asosida tushuniladi va semantik o'zgarishlar inson idrokining o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi.

Croft va Cruse (2004) esa "Cognitive Linguistics" asarida metafora, metonimiya va konseptual integratsiyani umumiy kognitiv mexanizmlar sifatida ko'rsatadi. Ularning fikricha, tildagi metaforik ifodalar insonning tajribasini tashkil etuvchi asosiy ramziy tizimlardan biridir. Bu tizim orqali insonlar murakkab tushunchalarni sodda, tanish tajribalar bilan bog'lab tushunadilar.

Til psixologiyasi nuqtai nazaridan, semantik faollashuv inson yoshi, idrok darajasi va tajriba bilan chambarchas bog'liqdir (Vygotsky, 1986). Bolalar uchun so'zlarning ma'nosi asosan konkret tasavvurlar bilan chegaralangan bo'lsa, kattalarda abstrakt tushunchalar orqali kengayadi. Masalan, bola "heart" so'zini jismoniy organ sifatida tasavvur qilsa, kattalar uni "emotion" yoki "kindness" bilan bog'laydi. Bu esa ko'chma ma'nolarning yoshga qarab semantik kengayishini ko'rsatadi.

Shuningdek, texnologik rivojlanish ham ma'no o'zgarishiga katta ta'sir ko'rsatadi. "Mouse" so'zi ilgari faqat hayvonni anglatar edi, ammo hozir "kompyuter sichqonchasi" ma'nosida keng qo'llanadi. "Cloud" so'zi ham ilgari "bulut" ma'nosida bo'lgan bo'lsa, endi "virtual saqlash tizimi" ma'nosini anglatadi. Bu jarayonlar kognitiv xaritada yangi konseptual maydonlarning shakllanishini aks ettiradi (Evans & Green, 2006).

Til, madaniyat va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ham muhim ahamiyatga ega. Kognitiv yondashuvga ko'ra, madaniyat inson ongida konseptual metaforalarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi (Kövecses, 2002). Masalan, ingliz tilida "time is money" metaforasi iqtisodiy qadriyatlarni ifodalasa, o'zbek tilida "vaqt oltindan qimmat" kabi iboralar shunga o'xshash konseptual asosni aks ettiradi.

Demak, tildagi ko'chma ma'nolar tahlili inson tafakkurining universal va milliy jihatlari aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Bu orqali tilshunoslar til va ong o'rtasidagi o'zaro ta'sirni, semantik o'zgarishning kognitiv mexanizmlarini hamda madaniy konseptlarning tilga qanday singib ketishini aniqlaydilar. Shunday qilib, ko'chma ma'no tildagi semantik tizimning evolyutsion mexanizmi bo'lib, inson tafakkurining yaratuvchan va adaptiv tabiati bilan bevosita bog'liqdir.

Tilning kognitiv xususiyatlari, xususan, so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi adabiy asarlarda eng yorqin tarzda namoyon bo'ladi. Badiiy matnlar inson tafakkuridagi konseptual metafora va ramzlar tizimini ochib beradi. Masalan, ingliz yozuvchisi William Goldingning *"Lord of the Flies"* asarida "darkness of man's heart" iborasi nafaqat zulmat yoki qorong'ulikning jismoniy holatini emas, balki inson qalbidagi yovuzlik, qo'rquv va ruhiy bo'shliqni anglatadi. Bu yerda *darkness* konsepti kognitiv metafora asosida psixologik holatga ko'chirilgan (Lakoff & Johnson, 1980).

O'zbek adabiyotida ham shunga o'xshash semantik faollashuv ko'plab misollarda uchraydi. Abdulla Qodiriyning *"O'tkan kunlar"* romanida "yuragi muzlab ketdi" ifodasi insonning hissiy holatini, ya'ni qo'rquv va iztirobni ifodalaydi. Bu misolda fiziologik harorat konsepti hissiy sovuqlik bilan bog'lanib, universal metaforik asosni hosil qiladi. Shuningdek, Cho'lponning *"Kecha va kunduz"* asarida "ko'ngli qulab tushdi" iborasi ruhiy tushkunlikni bildiradi. Bu holatda "qulash" fe'li jismoniy harakatdan psixologik

holatga semantik ko'chish yasaydi (Vygotsky, 1986).

Ingliz va o'zbek badiiy tilini qiyoslaganda, har ikkisi ham inson tajribasini jismoniy tajribaga asoslangan metaforalar orqali ifodalaydi. Masalan, *"cold heart"* – "sovuq yurak", *"broken spirit"* – "sinik ruh" kabi parallel metaforalar mavjud. Bu umumiylik inson tafakkurining universal kognitiv asoslari bilan bog'liq. Shu bilan birga, har bir til o'z madaniy kontekstiga mos obrazlar yaratadi: ingliz tilida *"light"* – "umid va tozalik" ramzi bo'lsa, o'zbek madaniyatida *"nur"* so'zi ko'proq ruhiy poklik va ilohiylik bilan bog'lanadi.

Ingliz tilidagi *concrete evidence* iborasi aslida "qurilish materiali" ma'nosini bildiruvchi *concrete* so'zidan kelib chiqqan bo'lsa-da, hozirda "aniq, ishonchli dalil" ma'nosida ishlatiladi. O'zbek tilida bu "aniq dalil" yoki "ishonchli fakt" tarzida tarjima qilinadi. Bu yerda fizik qattqlik konsepti ishonchlilik bilan bog'lanadi.

Cold heart iborasi "sovuq yurak" deb tarjima qilinadi. Harorat pastligini bildiruvchi *"cold"* so'zi hissiy sovuqlik, beparvolik ma'nosini anglatadi. Har ikkala tilda ham bu sensor tajriba asosidagi universal metaforadir.

Broken spirit iborasi "sinik ruh" degan ma'noni beradi. Aslida *"sinish"* fizik holatni bildiradi, biroq bu yerda u ruhiy tushkunlik va umidsizlikni ifodalaydi. Fizik jarohat modeli psixologik og'riqqa ko'chirilgan.

Apple of my eye iborasi "ko'zimning nuri" tarzida tarjima qilinadi. Ingliz va o'zbek tillarida ham bu ifoda "eng qadrli, sevimli inson"ni bildiradi. Metafora qadimiy ramz – inson uchun eng muhim organ bo'lgan ko'z konseptiga asoslanadi.

Time flies iborasi "vaqt uchadi" tarzida ishlatiladi. "Uchish" harakati vaqtning tez o'tishini ifodalaydi. Bu harakat konsepti vaqt idrokiga ko'chirilgan universal metaforadir.

Keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida ko'chma ma'nolar asosan tajribaga asoslangan bir xil kognitiv mexanizmlar orqali shakllanadi. Har ikkala tilda sensor tajribalar – harorat, og'irlik, yorug'lik,

chuqurlik, harakat kabi hodisalar abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Shu bilan birga, madaniy kontekst bu metaforalarga

o'ziga xos rang va hissiy ohang beradi. Quyidagi jadvalda bu jarayon batafsil yoritib berilgan.

Inglizcha ifoda	Asl (literal) ma'no	Ko'chma (figurative) ma'no	O'zbekcha ekvivalenti	Kognitiv tahlil
<i>Heavy responsibility</i>	Og'irlik	Mas'uliyatning murakkabligi	"Og'ir mas'uliyat"	Fizik og'irlik konsepti abstrakt yuk (mas'uliyat) bilan bog'lanadi. Tajriba asosida yaratilgan metafora.
<i>Bright idea</i>	Yorqin narsa	Ajoyib, foydali fikr	"Yorqin fikr"	Yorug'lik konsepti "ong ravshanligi"ni bildiradi. Ikkala tilda ham "yorug'lik" bilim va anglash bilan bog'liq.
<i>Heart of stone</i>	Tosh	Rahmsiz, hissiz	"Tosh yurak"	Qattqlik konsepti insoniy hissiyotning yo'qligini bildiradi. Madaniy jihatdan o'xshash kognitiv asos mavjud.
<i>Cloud of sadness</i>	Bulut	Qayg'u, g'am	"Qayg'u buluti", "g'am buluti"	Ob-havo konsepti orqali emotsional holat ifodalanadi. "Bulut" – og'irlik va noaniqlikning ramzi.
<i>Golden opportunity</i>	Oltin	Noyob, qimmat imkoniyat	"Oltin imkoniyat"	Qimmatbaho metall konsepti qadrilik va noyoblik bilan bog'lanadi. Metafora iqtisodiy qadriyatlardan kelib chiqqan.
<i>Open mind</i>	Ochiqlik	Fikr yuritishga tayyorlik	"Ochiq fikr", "fikr doirasi keng"	Fizik ochiqlik konsepti psixologik qabulchanlik bilan bog'lanadi (Langacker, 1987).
<i>The root of evil</i>	Daraxt ildizi	Yovuzlik manbai	"Yovuzlik ildizi"	"Ildiz" konsepti sababni, asosni bildiradi. Har ikki tilda konseptual izchillik mavjud.
<i>Burning desire</i>	Yonish	Kuchli istak	"Yonib turgan orzu", "intilish"	Isitma yoki olov tajribasi kuchli emotsional holatga ko'chiriladi.
<i>Frozen smile</i>	Muzlash	Sun'iy, majburiy tabassum	"Muzlab qolgan tabassum"	Harakatning to'xtashi – hissiy sovuqlik belgisi sifatida ifodalanadi.
<i>Storm of anger</i>	Bo'ron	Kuchli g'azab	"G'azab bo'roni"	Tabiiy hodisa (storm) hissiy portlash bilan bog'lanadi. Har ikki tilda obrazli ifoda bir xil.

<i>Seeds of doubt</i>	Urug'	Shubhaning boshlanishi	"Shubha urug'i"	"Urug'" konsepti boshlanish, sababi ma'nosida ishlatiladi (Croft & Cruse, 2004).
<i>Iron will</i>	Temir	Kuchli iroda	"Temir iroda"	Materialning qattiqligi insonning qat'iyligi bilan bog'lanadi. Universal metafora.
<i>Under pressure</i>	Bosim	Stress, majburiyat	"Bosim ostida"	Fizik bosim psixologik stressga ko'chadi. Tajribaviy metafora orqali umumlashadi.
<i>Sweet victory</i>	Shirinlik	Zavqli, yoqimli g'alaba	"Shirin g'alaba"	Ta'm hissi emotsional qoniqish bilan bog'lanadi. Madaniy jihatdan o'xshash asos.
<i>Deep sadness</i>	Chuqurlik	Katta qayg'u	"Chuqur qayg'u"	Fazoviy chuqurlik hissiy og'irlikni ifodalaydi. Tushunchaviy chuqurlik – universal konsept.

1-jadval. *Ingliz va O'zbek tillarida ko'chma ma'nolarning qiyosiy jadvali*

Ushbu qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida ko'chma ma'nolar ko'p hollarda **bir xil kognitiv mexanizmlar** – ya'ni tajribaga asoslangan metaforalar orqali shakllanadi. Har ikkala til inson sezgilari (ko'rish, harorat, og'irlik, harakat)ni abstrakt tushunchalarga ko'chiradi. Shu bilan birga, madaniy kontekst ma'nolarga o'ziga xos rang beradi: masalan, "light" va "nur", "gold" va "oltin" konseptlari semantik jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ularning **madaniy-emotsional yuklamasi** turlicha.

Kognitiv tilshunoslik bu jarayonni tushuntirishda "metaphor as a conceptual system" (Lakoff & Johnson, 1980) va "frame semantics" (Fillmore, 1982) g'oyalariga tayanadi. Shuning uchun, har bir ko'chma ma'no tildan tashqari – inson tafakkuri, tajribasi va madaniy qadriyatlarining in'ikosi sifatida talqin qilinadi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, tilda so'zlarning ko'chma ma'noga ega bo'lishi inson tafakkuri va idrok

mexanizmlarining tabiiy natijasidir. Kognitiv tilshunoslik bu jarayonni inson ongida kechadigan konseptual xaritalar, metafora va metonimiya kabi mexanizmlar orqali izohlaydi. So'zlarning ma'no o'zgarishi tasodifiy emas, balki tajriba, madaniyat, ijtimoiy muhit va texnologik rivojlanish bilan uzviy bog'liq holda kechadi.

Ingliz va o'zbek tillarida ko'chma ma'nolarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda ham asosiy metaforik asoslar universaldir: issiqlik, yorug'lik, og'irlik, chuqurlik, harakat kabi jismoniy tajribalar abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Shu bilan birga, har bir til o'zining madaniy xususiyatlari orqali bu konseptlarni o'ziga xos tarzda talqin qiladi.

Demak, so'zlarning ko'chma ma'nolari nafaqat til tizimining semantik boyligini, balki inson tafakkurining yaratuvchanligini ham aks ettiradi. Til orqali fikrlash, his qilish va dunyoni idrok etish jarayonlari tahlil qilinar ekan, ko'chma ma'no inson tafakkurining eng faol va dinamik ifodasi sifatida e'tirof etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press.
2. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. *Linguistics in the Morning Calm*, 111–137.
3. Gibbs, R. W. (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. Cambridge University Press.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
5. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar: Vol. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press.
6. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and language*. MIT Press.